

Проф. др Сузана Рајић
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
srajic@f.bg.ac.rs

„РУСКИ КРСТАШИ“ У СРБИЈИ 1876. ГОДИНЕ – ЈЕДИНА НАДА ЗА СПАС

Анстракт: Циљ рада је да питање руских добровољаца у Србији у време Првог српско-турског рата 1876. представи са аспекта емотивних и људских погледа савременика, који су у кратком времену потиснути у други план и, врло брзо, као такви су заборављени. Томе је видно допринео пораз Србије у рату, а права истина је још више затамњена после тешких догађаја из Другог српско-турског рата (1877–1878). Тада је, после успешне заједничке српско-руске војне кампање, дошло до руско-турских мировних преговора и Санстефанског мира (3. март 1878). Под баластом грубе стварности и заштите руских државних интереса након победничког рата против Османског царства, уговорене границе Велике Бугарске страховито су погађале српске интересе. Због тога се краткотрајно српско-руско савезништво ускоро преобратило у налете међусобних оптужби, осуђивања и порицања. Многи прворазредни извори помогли су нам да реконструишемо несталу историјску слику о томе шта је у моралном прогледу за српску борбу значио долазак руских добровољаца.

Кључне речи: Србија, Русија, руски добровољци, кнез Милан Обреновић, српска војска, Јован Ристић, дипломатија, руски цар

Није непознато да је Кнежевина Србија објавила рат Османском царству 1876. године, иако је војно и финансијски била апсолутно неприпремљена за успешан подухват. Постоје, међутим, у историји разних народа и такви тренуци у којима се одлуке од пресудног значаја морају донети без искључивог ослонаца на здрав разум. Један од таквих момената засигурно јесте и онај из 1876. године.

Источна криза, започета устанком у Херцеговини 1875, ушла је у орбиту европске дипломатије, која је била подељена у главном питању – питању одржања Османског царства у Европи. Планови о реформисању Турске, побољшању нехуманих услова живота хришћана у њеним европским провинцијама и насилничком понашању власти према православном становништву били су дубоко у сенци европске дипломатије. Њен главни интерес био је разматрање наследства над тим провинцијама, односно коме ће оне припасти након повлачења Османског царства.

Растрзана између историјског позива да реагује и заштити своју прекодринску браћу и чињенице да јој сва дипломатија, а посебно руски званичници саветују мир по сваку цену, Кнежевина Србија се нашла на мукама. Одлука о рату није брзоплето донета. Скоро годину дана се одлучивало о њој. Мишљења су била подељена, али су углавном била против рата. Двадесетдвогодишњи кнез Милан Обреновић се уплашио – подршку Скупштине није имао, а оштра упозорења из Беча и Петрограда да се не меша, узнемиравала су га.

После огромних спољних притисака, на позорницу је у мају 1876. ступио политичар Јован Ристић, који је од почетка шездесетих година 19. века и као српски представник у Цариграду (1861–1867) и као кнежев изасланик у бројним европским мисијама за време друге владавине кнеза Михаила (1868) прошао кроз многа искушења. Био је кључна личност у Кнежевини и после топчидерске катастрофе (1868–1873).

У исто време, са ступањем на дужност Другог акционог министарства 6. маја,¹ у Србију долази руски генерал Михаил Григорович Черњајев, с лажним пасошем у којем је стајало да путује у Палестину. Пре одлуке да дође био је код цара, који му је забранио да иде у Србију. Председник Московског словенског комитета И. С. Аксаков му је пак обезбедио документа и испратио га са једним циљим – да организује Србе и да ступи у рат против Османског царства. На предлог министра војног, кнез Милан и влада су решили да му најпре дају српско држављанство а потом да га приме у државну службу као генерала српске војске. Дочекан је срдечно, са превеликим надањима кнеза и свих његових поданика. Нико се није питао да ли долазак руског генерала подразумева да је и свемоћни руски цар и заштитник уз Србе. Митрополит Михаило, који је са челницима словенофилских

1 Сви датуми у основном тексту наведени су по новом календару.

комитета био у преписци, клицао је од радости. Аксаков је, упркос противном званичном владином ставу, почео да врбује добровољце у Русији за српско-турско ратиште.²

Први извештај Черњајева с лица места није много обећавао. „За рат им недостаје много, а пре свега новац“, писао је. Кнез га је одмах послао да изврши инспекцију утврђења дуж Мораве до Алексинца. Пре поласка за Србију, Черњајев је од Аксакова тражио да обезбеди зајам српској влади у Русији, а док то не буде, да спреми милион и по рубаља за прву помоћ. Цар за то није хтео да чује. Наредио је ађутанту да се преко министарства полиције и конзула у Београду А. Н. Карцова наложи Черњајеву да одмах напусти Србију и да се врати у Русију. Порука је стигла у Београд када је Черњајев већ постао српски држављанин. Пошто је одбио да поступи по царевој наредби, конзул је са њим прекинуо сваки даљи контакт.³ То ће бити огроман камен спотицања за кнеза током Првог рата, који је умногоме допринео крајњем поразу Србије. Кнез је прихватио рат као опцију уз аргументе које му је Ристић навео. Сигурно је због тога Карцов извештавао Игњатијева да је кнез под апсолутним утицајем своје владе и да је Ристић господар ситуације. „Опште мишљење је да ако рата не буде, биће револуције против Милана Обреновића“, настављао је руски кон-

2 Аксаков је писао: „Я начал вербовку без всякого дозволения правительства. Общество просто завоевало себе это право“. И. В. Чуркина, „Славянофилы и русское правительство во время Восточного кризиса 1875–1878 гг“, *Славяне и Россия: Россия, Болгария, Балканы Проблемы войны и мира. XVIII–XXI вв. (Мифы и реальность)*, гл. редактор К. В. Никифоров, Москва, 2019, стр. 174.

3 *Записи Јеврема Грујића. Књига трећа. (Друга влада Обреновића и турски ратови)*, Зборник за ИЈК, Прво одељење, књ. 9, Београд, 1923 (даље: *Записи*, III), стр. 165; *Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах*, под редакцией С. А. Никитина, В. Д. Конобеева, Ал. К. Бурмова, Н. Т. Тодорова, т. 1 (Освободительная борьба Южных Славян и Россия 1875–1877), Москва, 1961, (даље: ОБТИ), том 1, с. 182–183, 208–208, 231; Л. В. Кузьмичева, *Русија и припреме Србије и Црне горе за рат са Турском у пролеће 1876. Околности доласка у Србију М. Г. Черњајева, Делиград од устанка ка независности 1806–1876*, Београд, 2007, стр. 251–260; Иста, „Долазак М. Г. Черњајева у Србију 1876 године“, *Расински анали* (10) 2012, стр. 209–224; С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России*, стр. 292–294; Факсимил указа кнеза Милана М. Обреновића од 12/24. маја 1876. којим је Михаила Григоровича Черњајева произвео у чин „генерала“, публикован у: Каталог са изложбе „Повратак генерала – 145. годишњица доласка руских добровољаца у Србију“, аутор изложбе и каталога проф. др А. Тимофејев, Београд, 2021, стр. 21.

зул, који то мишљење није делио. Веровао је да се кнез могао извући из ужасног положаја да је показао већу чврстину. Али, ње није имао.⁴

Чињеница је да је у Каљевићевом кабинету 1875. године само један члан владе био за рат – Стојан Бошковић.⁵ Бошковићев мемоар, у којем је изнето мишљење да је у интересу државе и династије да се што скорије огласи рат, заправо је Ристићевих руку дело.⁶ То није био апел за моменталним ратом, већ за нужним, добро припремљеним и осмишљеним сукобом. Србија мора ступити у рат, каже се у том мемоару, јер од јесени 1875. западне силе, па и Русија, исказују све јасније намере да Аустро-Угарској као сили „пуномоћници” препусте решавање судбине хришћана у Босни и Херцеговини. Србија је морала да оспори такав приступ у решавању сукоба на Истоку, те у том смислу да пређе преко дипломатских проблема који је одвраћају од сукоба с Турском. Погледајмо какви су то били разлози. Прво, Аустро-Угарска је отишла корак даље и опомињала да ће добити мандат од Европе, односно да ће као њен опуномоћеник да предузме мере против Србије. Ристић није знао о каквим је мерама реч, али је претпостављао да се оне не могу извести без кршења међународног уговора, попут запоседања територије Кнежевине или пак уласка у градове по овлашћењу Порте и пристанку сила. У таквим околностима војна акција Србије могла је бити спречена, али је Ристић сматрао да није срамота нити понижење за Србију да се заустави пред оружјем велике силе која врши мандат Европе. Истовремено би се свим силама ставило до знања да је Кнежевина спремна да *српско питање* брани и ратом. Био је чврсто уверен да дипломатским средствима Србија не може да постигне жељени циљ, до успеха се може доћи само „крвљу и гвожђем“, тврдио је. Занимљиво је да је Ристић постао главни заговорник рата, али да је препустио Ратном савету одговорност за одлуку да ли се под постојећом ратном спремом, и фактички без савезника, може ратовати.⁷

4 ОБТИ, 1, с. 241–243.

5 О ратном расположењу Ј. Ристића видети: Д. Радовић, „Јован Ристић. Биографија државника“, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 2020, стр. 174–175.

6 Мемоар је писан Ристићевом руком и чува се у Ристићевим хартијама у АСАНУ. Објавио га је С. Терзић, *Рат против Турске или револуција у земљи*, Мешовита грађа 17–18 (1988), стр. 189–183. О томе да га је Бошковић представио кнезу, влади и Карцову пише Љ. Каљевић, *Моје успомене*, 1908, стр. 24.

7 С. Терзић, *Рат против Турске*, 182; Д. Радовић, *нав. дело*, стр. 179–180.

О резултатима већања у Ратном савету кнез Милан је извештавао директно генерала Черњајева. После постигнутог споразума са Црном Гором 15. јуна, на седници владе 17. јуна, под председнишвом кнеза, донета је одлука да се уђе у Босну, а кнез Никола са својом војском у Херцеговину ако султан не одговори на њихово писмо да им се уступе ове области на управу. Одлуку о рату кнез је саопштио Черњајеву писмом истог тог дана.⁸

Врховну команду над свом војском, по Уставу, примио је кнез. Одлучено је да се рат Османском царству објави на Делиграду 30. јуна 1876. ратном прокламацијом кнеза Милана Обреновића, а да војска пређе границу 2. јула, на дан када је 1868. Милан Обреновић ступио на престо. Прокламација је написана у Београду. Кнез ју је понео са собом када је 29. јуна, у четири сата изјутра, кренуо са Саве за Делиград. Топови са градских бедема огласили су тренутак када је кнез, у пратни кнегиње, њених сестара, чланова владе и бројних виших чиновника, пошао из двора на Саву.

Нема сумње да је рат објављен свесно и плански, као што се не може спорити ни чињеница да рат, као инструмент за остварење политичких циљева, није био припремљен на пољу међународних односа. Зато је било изузетно тешко да се одреди војнички циљ рата који је требало да истекне из политичких циљева.

У Ратном савету најспорнији део је био утврдити правац ратних операција. Већина је била да се главне операције усмере ка југоистоку, ка Нишу. Мањина, којој се приклонила влада, заговарала је да се делује офанзивно само у правцу Босне, као политичког објекта рата. Мањина је сматрала да Србија са милион становника не може да се супротстави Турском царству, да она нема снаге да води дуги рат и да мора хитно да овлада што већим делом турске територије и да уз помоћ великих сила издејствује мир.⁹

8 *Записи*, III, 177; *Руски архив* 1–2 (1914), Москва, стр. 35–38. - У писму Милана Обреновића Черњајеву од 5/17. јуна 1876, кнез га обавештава да је рат изванредно, али не и начин како да се у њега ступи – да ли „као разбојници“ на основу присуства турске војске на српским границама и због „наше угњетене браће коју ваља ослободити“ или затражити Босну, што ће Турска одређи, па онда за 24 сата кренути у офанзиву на турску територију. Као човек, Милан Обреновић је за прву опцију, а као кнез за другу. На такав став навели су га обзирима према Европи. Зато је хтео да се припреме односи за дипломатски прекид односа.

9 *Записници седница министарског савета Србије 1862–1898*, приредио Н. П. Шкерковић, Београд, 1952, (даље: *Записници седница*), стр. 169; Н. Ракочевић, *Ратни планови Србије против Турске од војвода Карађорђа до краља Петра*, Београд,

Начелник Главног генералштаба, основаног фебруара 1876, потпуковник Љубомир Ивановић је помирио оба гледишта. У свом елаборату од 24. јуна 1876. појаснио је политичарима разлику између *великог и малог рата*, утврђујући као непобитну чињеницу да Србија мора да води *велики и кратки рат*, сходно њеном политичком и војном уређењу.¹⁰

У рат се кренуло свесно, упркос очигледној неприпремљености на пољу дипломатије, војске и финансија. „Када сам увидео да морам да бирам између револуције у земљи – коју би изазвао део политичара – и борбе са Турцима донео сам одлуку да је рат бољи избор, много часнији и достојнији мене“, писао је кнез, додавши да је рат био у неку руку и његова потреба, јер ће тако доказати да он не жели да осрамоти свој народ нити своју младу жену, који су рат желели.¹¹ За такву одлуку требало је понети огромну одговорност.

Кнез Михаило се, на пример, није усудио да крене на турску силу са народном милицијом. Ни Блазнавац то није смео, већ је говорио да ми немамо војске ни да се бранимо од Турске, а камоли да је нападамо. Кнез је од лета 1875. био начисто да народ у земљи не жели рат. Када му је Ристић појаснио опасности од социјалиста које је он са Блазнавцем с муком сузбио 1871. и 1872. године, а који су про-

1933, стр. 116–130. Опширније у: Сузана Рајић, *Спољна политика Србије између очекивања и реалности (1868–1878)*, Београд, 2015, стр. 455–461; Н. Ђокић, „Ратни планови и стратегијски развој српске и турске војске на моравском војишту у лето 1876. године“, *Алексинац и околина у прошлости*, зборник радова, Алексинац, 2016, стр. 310–314.

10 У објашњењима Љубомира Ивановића наглашава се да Србија нема војске да истовремено напада на више страна. Док се не слома главне снаге турске и не освоји Ниш, на другим странама не смеју се предузимати акције. Стога је циљ војске на Дрини да суделује са западно-моравском у правцу где су турске снаге најјаче – Митровица, Сјеница и Нови Пазар. Треба се спојити са војском Црне Горе и одсећи Босну и Херцеговину, а не газити у њу са Дрине, као што су многи министри мислили. Јасно је било да тек пошто се успешно реши Ниш, на дневни ред може доћи Босна. То је било решење које су сви једногласно усвојили, али су после пораза оспоравали његову валидност. Архив Србије (АС), к. 29, д. 11, Љ. Ивановић, Ратни план у рату Србије са Турском, 12/24 јун 1876, пов. бр. 163, упућен министру војном; Н. Ђокић, *нав. дело*, стр. 314; Милева Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, Београд, 1892, стр. 550–559.

11 Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Историјска збирка (ИЗ), 14680, к. 7, ф. 29, д. 131, Милан Обреновић – Наталији 10/22. јул 1876.

дрли у Скупштину и предложили револуционарне мере уперене против државних установа и свих носилаца државне власти, кнез је добро поразмислио. Ту су биле и амбиције супарничке династије чији је представник већ био у Босни са својим присталицама. И кнез Никола Петровић, који се под притисцима јавно изражавао у корист мира а потајно радио на помагању херцеговачких устаника, није био сасвим безопасан. Цетиње је од 1872, захваљујући Светозару Милетићу, Лази Костићу, Светозару Марковићу, било кандидат за нови српски пијемонт, јер се Београд дуго већ држао по страни. Када је Черњајев поднео извештај кнезу, након обиласка утврђења и трупа дуж Мораве и Дунава у јуну 1876, и рекао му да је запањен „равнодушношћу народа према предстојећем рату“ и одсуством ентузијазма код мобилисане народне војске, кнез је одговорио: „О рату одлучује интелигенција, а народ се, нарочито сељаштво, никад не изјашњава у прилог рата“. Он је, дакле, усвојио Ристићеве погледе, узимајући рат као нужан без обзира на то што је опште расположење у народној војсци и народу из којег она потиче било неповољно. И од тада више одлуку о рату није преиспитивао, чак ни у најтежим тренуцима на бојишту.

О револуцији у Србији причало се свуда околу, интентивно од Херцеговачког устанка. Један чешки лекар изјавио је у то време да „народ у коме свака друга кућа има клавир не диже револуцију“. Али зато сељачка друштва веома лако постају револуционарна. Кнезу је интуиција говорила да је у опасности. Своју судбину везао је за Бога, генерала Черњајева и руске добровољце.

Са суповачког виси, 2. јула ујутру, испалио је први српски топ на турску караулу. Алексиначка бригада првог позива прешла је границу и кренула пут Мрамора. Силовити учинак српске артиљерије видно је поправио морал у редовима српске војске. Заузети су високи Тополнице и фалило је још неколико сати да се издржи на бојном пољу. Војничко неискство је, ипак, убрзо узело свој данак. „Сељак неће да се бије, па му ти навуци какву хоћеш униформу“, јадао се рањени мајор Хаџић, који је морао да иступи из борбе због две ране а да није имао искусног официра да му преда команду над бригадом. Пала је команда на потпоручника који тек што је изашао из академије. После неколико сати борбе српска војска је кренула да се распада, ћупријска бригада се повлачила у хаосу... те се и артиљерија мора-

ла повући. Таквих примера, попут овог с почетка рата, било је током четворомесечне борбе против војске Османског царства на претек.¹²

Тек је на бојном пољу кнез заиста схватио да „земља не жели рат“ и „да иако немамо артиљерију за дивљење, пешадија нам је за презир“, да Србија нема војску већ сељаке који су оставили своје њиве и породице, да је велика дефанзива у току и да руски добровољци настоје да збију редове и организују одбрану. Биће ово отржењујуће искуство за младог кнеза. Сигурно су га због тога Руси који су у то време долазили са њим у контакт описали као личност без заноса својственог младим људима. Од њега се очекивало да буде у првим борбеним редовима, писао је руски конзул, а не да иде од једне армије до друге и да седи у Главном штабу.¹³

Черњајев је 3. јула, после напорне трочасовне борбе, заузео јако турско утврђење на Бабиној глави. А Ранко Алимпић је у пет ујутру прешао са војском Дрину и ушао у жестоки окршај код Бјељине, сатеравши противника у саму тврђаву. Народ у Босни је са одушевљењем поздравио српску војску. Телеграфски билтени који су излазили у Београду јављали су о сјајној победи Черњајева. У његовој близини водила се целодневна борба да се Турци одбију од Тимока. Њихова навала да заузму Зајечар није успела. Српска војска је заузела Ак Паланку, гласили су званични извештаји, који нису одговарали истини. Фрањо Зах на Јавору није успео да заузме на висовима добро утврђене турске положаје, иако се војска 6. јула храбро борила више од пет сати. Обострани губици били су значајни. Истог дана потпуковник Чолакантић успео је да заузме непријатељске карауле на Рашкој, али ни он није успео да задржи положај. Званични извештаји штампани у *Српским новинама* нису истинито извештавали са бојишта, те се јавност у престоници и широм земље питала када ће доћи до одлучне победе.¹⁴

12 В. Ђорђевић, „На граници. Успомене из Првог српско-турског рата 1876. године“, *Отаџбина*, Београд, 1880, стр. 118–120, 122–123, 127–130, 133–139, 182–188. Успомене Ђорђевића из ратова су одштампане најпре у *Отаџбини*: 1880. први део под насловом „На граници. Рат 1876“ и 1881. други део под насловом „Преко границе. Други рат 1877“. Ђорђевић је 1907. године засебно издао оба дела под називом „Историја српско-турских ратова“, *Српске новине*, бр. 136, 21. јун/3. јул 1876.

13 ОБТИ, 1, стр. 289–290.

14 Битке за Сјеницу и Нови Пазар, где су се Турци бранили из утврђених положаја, донеле су огромне губитке српској страни. Ни под Чолакантићем и, пред крај рата, под Новоселовљевим предводништвом ова војска није имала успеха. Њу

Успех четвородневних борби српске војске није био у складу са очекивањима. Упркос тој чињеници било је наде да се он може поправити. Од 4. до 6. јула командујући Моравском војском није успео да са успехом прикупи податке о терену, о броју непријатеља. Ширене су деморалишуће вести о великој турској сили која је послата из Ниша у помоћ. Млада војска, још ненавикнута на ратне услове, више пута се повлачила посматрајући неодлучност свог команданта. Бежања војника, ратна суђења и стрељања убијали су морал у војсци.¹⁵

Катастрофалан пораз на Великом Извору од 12. до 18. јула, повлачење с Бабине главе на Пандирало 15. јула, заузимање Књажевца од стране Турака 5. августа и напуштање Зајечара српске војке 5. августа оставили су неизбрисиве последице на даља дејства. Турска војска се тек крајем августа повукла из ових градова, остављајући за собом пустош. И тада, пошто је српска војска 18. јула после крваве борбе поражена, Черњајев је одлучио да и на Тимоку пређе у дефанзиву и вратио се у Алексинац. Предах је добродошао противничкој страни, која га је искористила и до 23. јула у Ниш послала појачање. Пет дана касније, извршена је концентрација турске војске.¹⁶

У време битке за Велики Извор кнез Милан је осећао да се ствари ломе: „Ако Бог жели да победа буде с нама, народ Србије, надам се, запамтиће да су кнез и кнегиња били са њим у најтежим тренуцима... Ако је пак Божија воља таква да сила и варварство победе над правдом, над идејом добра и цивилизације, знаћемо да смо учинили оно што је дужност од нас захтевала“.¹⁷ Приметно је да је кнез нагло клонуо после пораза на Великом Извору, али се врло брзо прибрао, углавном захваљујући Черњајеву и Ристићу.

су разједале свађе и неслога у командном врху, које су се преносиле и на војнике. П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови 1876–1878*, Београд, стр. 64–68.

15 Из штампаних ратних билтена и преписке вођене међу припадницима војске на источном и југоисточном ратишту, у: В. Ђорђевић, *На граници...*, стр. 169–179. Званични извештаји штампани у јулу месецу 1876. у *Српским новинама* не одговарају фактичком стању на бојиштима, односно лажно представљају и увећавају српске победе.

16 С. Грујић, *Операције Тимочко-моравске војске*, књ. 1, св. 2 (Офанзива Моравске војске), Београд, 1901, стр. 125–131; С. Грујић, *нав. дело*, књ. 2, св. 3 (операције Тимочке војске), стр. 79–80; Н. Ђокић, „Ратни планови и стратегијски развој српске и турске војске на моравском војишту у лето 1876. године“, *Алексинац и околина у прошлости*, Алексинац, 2016, стр. 332–333.

17 АСАНУ, бр. 14680/VII-131, кнез Милан – кнегињи Наталији, Алексинац, 5/17. јул 1876.

Када се из Алексинца вратио у Параћин, написао је кнегињи 20. јула веома сталожено и оптимистично писмо. Описао јој је жестоку борбу пред Зајечаром, где је битка почела у седам изјутра и око поднева била скоро добијена. Турци су се нашли у неред у између две ватре. Али, трупе састављене од Влаха поплаше се и омету готово добијену битку. Кнез ни тада није клонуо, надао се да ће се исправити пропуст. „Ја верујем у успех! за нас је боље да смо ратовали него да нисмо ратовали. По мени, све остало је споредно“, тврдио је наглашавајући да не треба губити храброст због једне изгубљене битке. Резимирао је кратко: „победили смо на Бабиној Глави и имамо две победе на Бјељини. Тамо где смо ми нападали Турке одбранили су се, а тамо где су они напали нас имали смо успеха. Турци су много бољи у одбрани него у нападу. За сада Турци не форсирају напад на нашу територију, а ми смо се учврстили на њиховој. То је сва разлика. У Београду, међутим, изгледа да нас критикују да не идемо довољно далеко. Али у Београду нема баш велико полагање у нас“, јетко је закључио. И Јован Ристић је после пораза на Великом Извору био миран, констатујући кратко да „не можемо да потиснемо Турке али ни они нас не могу да истерају из позиција“.¹⁸

После пораза на Великом Извору 18. јула кнезу је било потребно да се саветује са искусним војним лицима које кораке треба предузети. Како њих није имао у окружењу, обратио се влади. То је довело до преклапања надлежности војних и цивилних власти и до мешања владе у чисто војна питања. Кнез је са фронта послао влади у седам тачака систематизоване проблеме, материјалне и војне. Писао је да је стање у војсци „несносно и претеће“, да је офанзива немогућа јер чак ни Ранко Алимпић са најбољим добровољачким одредима није успео да порази Турке и заузме Бјељину, иако је одбио њихов напад. Черњајев му је говорио да у положају у коме се војска нашла после 18. јула једва да је могућа и дефанзива, јер је граница сувише дуга и мора се чувати од турских напада. Онда је кнез објаснио да подизање устанка код месног становништва на турској територији није могуће, као што је било планирано уочи рата. Сељаци су једва примали пушке од српске команде, али су их предавали Черкезимачим би се појавили, јер су их се бојали. „Зар да се бијемо са царем“, говорили су. Официри су интригирали против Черњајева, иако је њи-

18 АСАНУ, бр. 14680/VII-131, кнез Милан – кнегињи Наталији, Параћин 8/20. јул 1876; Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, Београд, 2006, приредио М. Јагодић, стр. 341.

хов број јако мали и нужно је било повећати га на сваки могући начин. Најгоре је, вели кнез, што војници беже пред непријатељем, не појединци, већ читави батаљони дају се у бег када виде тридесетак Турака. Ратовање је спало на артиљерију, а пешадија је испод сваке критике, чак није способна ни за чување топова. Генерал Лешјанин је храбар, али је противник Черњајева. Упркос томе, њега војници неће да следе. Рекли су му да они неће више да прелазе Тимок. „Страх од Турака и ђулета је велики“, јављао је кнез влади. Отуда три четвртине српских рањеника у јулским борбама на југоистоку јесу они који су се међусобно повређивали да би ишли кући на лечење. Убијен је капетан који је ту појаву покушао да спречи. Деморализација је потпуна, а Зајачар у том погледу најгори. Черњајев је тражио да влада реши питање добровољаца, да пронађе искусне официре и војнике из Војне границе или Русије и да што пре дође до двомесечног примирја како би се стање међу расутим трупима довело у какав такав ред. За понашање пожаревачке, јагодинске, ћупријске, зајечарске, неготинске бригаде, генерал је рекао да је испод сваког нивоа с војничке тачке гледишта. Мере предузимане по војним законима нису помогле, а јасно је да се не може пола војске поубијати, закључује кнез.¹⁹

Влада је разумела да је дошло до пуцања свих шавова на војиштима, како оном на истоку тако и на југозападу и западу. На саветовањима 26. и 27. јула донела је одлуке сročене у дванаест тачака, које су министри Јован Ристић и Јеврем Грујић однели кнезу у Делиград.

Кнезу су казали да се влада, као и пре рата, залаже за офанзиву на западном правцу, од Ибра до Саве, а на истоку да се пређе у дефанзиву. Ако не може да се одједном на целом западном потезу напада, онда нека Ратни савет одлучи где, када и каква је офанзива могућа, па ће влада са Црном Гором да уговори једновремена дејства. Влада је тражила да кнез хитно упуту митрополита Михаила у Русију са писмом за руског цара, да тражи потпору руске владе „у питањима од опште користи за Србију“. Официре ће влада преко министра војног тражити у Русији, али нека и кнез и Черњајев све способне старешине из народне и стајаће војске унапреде у офи-

19 *Записи*, III, 190–195. - Кнез Милан је настојао да посредује у општењу између Лешјанина и Черњајева, јер је њихова нетрпељивост довела војску у забуну при повлачењу, уочи пада Зајечара и Књажевца. Телеграм кнеза Милана – Черњајеву, Алексинац 19/31. јул 1876. објављен у каталогу Изложбе „Повратак генерала – 145. годишњица доласка руских добровољаца у Србију“, Београд, 2021.

цирска звања. Поводом недисциплине у војсци влада препоручује да се она искорени строгим и законским мерама команданата. У најважнијем питању, а то је примирје, влада сматра да би то било погубно по Србију када већ и кнез и влада сматрају да с ратом треба наставити.²⁰

У престоници, где се најгласније заговарао рат, борбени дух је опао већ код првог застоја на фронту. Ратни протагонисти су критиковали војсковође и сасвим другачије говорили о снази народне свести, у коју су доскора много полагали. „Одушевљење Београђана за рат свело се већ на нулу“, писао је кнежев секретар непосредно пред пад Књажевца, додајући да су престоницом завладали страх и бројне „сокачке лажи“.²¹ Са пребацивањем одговорности настављало се све више како су се ређали застоји и порази. Погрешно је схватано да се пошло на све или ништа и да је све пропало, пошто у прве две недеље рата није постигнут одлучујући резултат. Такав притисак је био за кнеза тежак и непријатан, док га је министар Јован Ристић стоички подносио не дозвољавајући да се изгубе из вида прави мотиви уласка у рат са неизвесним исходом, кога су сви били свесни.

„За сада“ се може бити једино у дефанзиви и све зависи од добровољаца који збијају редове за одбрану, закључио је кнез. Остали су му непремостиви проблеми, попут огромног недостатка официра за народну милицију, који се ниоткуда нису могли обезбедити. Кнез је далекосежно схватио да Србија не може бити побеђена класичним путем. Може се десити једино да „ништа не добије“ и у томе би се огледао њен пораз. Велике силе ће оставити Србију у оквирима у којима је била пре рата, срећне што није успела да се домогне Босне. Констатовано је да у стагнирајућој фази рата ниједна од две зарађене стране није била у предности. „Да трупе нису одустале пре неки дан и да су издржале још сат времена, рат би био завршен“, јадао се кнез. Европа, потакнута овим успехом, можда би се умешала да присили Турке на мир који би нама био наклоњен. Генерал Черњајев марширао би право ка Софији, писао је кнез, дивећи се „храбром генералу, величанственом у својој смирености и херојству“.²²

20 *Записи*, III, стр. 195–197.

21 Државни архив Србије (ДАС), ПО, к. 29, д. 26, 28, 32 Извештаји кнежевог секретара Д. Јоксића кнезу Милану из Београда, јул/август 1876.

22 АСАНУ, бр. 14680/VII-131, кнез Милан – кнегињи Наталији, Параћин 10/22. јул 1876; Исто, Делиград, 19/31. јул 1876; Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, стр. 341.

Изасланик кнеза и српске владе Милосав Протић проследио је 17. јула влади врло неповољне вести из Петрограда о разговору са канцеларом Горчаковим око Босне. Канцелар је прво рекао да Русија не жели да зна како ће и шта ће Србија чинити јер је заратила мимо воље Русије. Онда је упознао Протића са одлукама у Рајхштату које су се тичале Србије. Оне су на српског изасланика оставиле врло мучан утисак. Горчаков је три пута категорички изјавио Протићу да Србија неће добити Босну све и да порази Турке. У најбољем случају, може се надати заокруживању граница. „Ако будете сретни у рату, што јако сумњам, можете добити мало округле границе, али Босну никако добити нећете па ма колико пролили крви, јер Аустрија не допушта увећану Србију“, преносио је Протић Горчаковљеве речи.²³

Сваког часа се очекивало да се конзул Карцов врати из Беча, где је отишао по инструкције код амбасадора Новикова. У жеку борби крајем јула и почетком августа, на свеукупно стање утицале су „превише забрињавајуће вести од Карцова“.²⁴

У ноћи између 5. и 6. августа стигла је вест о поразу Хорватића испред Књажевца. Истог дана кнез је издао указ и објединио команду Тимочке и Моравске војске под руководством Черњајева. Команда на западном војишту, као што је влада предлагала, није обједињена. Решено је да се утврђује друга одбрамбена линија и да се митрополит Михаило пошаље у Русију по помоћ.²⁵

Кнеза су охрабрила херојска дела војске приликом одбране Књажевца. Четвртог дана жестоких борби он пише: „Оно што ме погађа у свему овоме јесте да су се наше трупе дивно бориле. После пет дана борби, турске трупе су напредовале само пет сати.“ Палили су села, од којих неке чак и петролејом, рушили цркве... Отпор је пружан до последњег атома снаге.²⁶ Код кнеза се пробудио понос због исказаног јунаштва у бици и вратиле су му се вера и храброст, упркос крајњем исходу који није био повољан. Увидео је да је у једномесечној сталној борби његова војска очврснула и борила се све боље и

23 Рукописно одељење Народне библиотеке Србије (РОНБС), Преписка IX, 6891/57, Р 1.012, писмо бр. 25, М. Протић – Ј. Ристићу.

24 АСАНУ, бр. 14680/VII-131, кнез Милан – кнегињи Наталији, Параћин 14/26. јул 1876; Исто, Делиград, 23. јул/4. август.

25 *Записи*, III, стр. 199–202.

26 АСАНУ, бр. 14680/VII-131, кнез Милан – кнегињи Наталији, Делиград, 23. јул/4. август 1876; Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, стр. 341.

боље.²⁷ Требало је турским варварствима на српском земљишту узнемирити руско јавно мњење које ће приморати цара да изађе из неутралности и да, у име правичности, заштити хришћане уласком у рат против Османског царства.²⁸ Веровао је Черњајева да ће до тога доћи.

Последње наде

Шест недеља од напуштања престонице кнез се 12. августа, у поподневним сатима, домогао Београда, непосредно пред порођај кнегиње.²⁹ На састанку владе 15. августа, кнез је изнео предлоге француског и италијанског конзула да посредују у корист мира. Тражио је мишљење министара може ли се непријатељ задржати на другој одбрамбеној линији, пошто је прва линија одбране пала. Нико није хтео да преузме одговорност, те је мишљење затражено од начелника Главног штаба Ивановића, Черњајева, Алимпића и Чолакантића. Питање је гласило *може ли војска по бројности и моралном стању да истера Турке са српског земљишта и може ли да одбије непријатељски напад*. Команданти су кроз два дана одговорили кнезу, дајући негативан одговор. Баш тих дана Турци су послали део снага наспрам Ибарске војске на Црну Гору, али су војници одбили да крену у напад за својим бригадирима. Алимпић је јавио да је одржање положаја на Дрини, на турском земљишту, са постојећим бројем војника тешко могуће.³⁰ Предложио је офанзиву, дубље да уђе у Босну и боље се

27 АСАНУ, бр. 14680/VII-131, кнез Милан – кнегињи Наталији, без места, 25. јул/6. август 1876.

28 Исто, без места, 26. јул/7. август 1876.

29 Исто, без места, 29. јул/10. август 1876.

30 Већина у Ратном савету је сматрала да продор у Босну може да доведе у питање одбрану Србије, те да би се муслимански живаљ оштро супротставио српској војсци. С друге стране, извештаји српских повереника са терена су говорили супротно: да је у турској војсци после првих напада српских трупа дошло до расула и да би се у дубину Босне могло лако продрети. П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови 1876–1878*, Београд, стр. 55–62. Западна војска под генералом Ранком Алимпићем је добила налог Врховне команде да крене у напад, иако је по главном плану требало да се држи дефанзиве. На вести да су турске трупе малобројне и утаборене у Бијељини, Зворнику и још неколико пунктова, у ноћи између 2. и 3. јула 1876. Алимпић је кренуо у напад преко Бујуклића аде, да заузме Бијељину. Малобројна и необучена војска Подрињске бригаде, која је деловала као средња колона, није извршила наредбе главнокомандујућег, те је кренула да се враћа ка Дрини. Резултат вишедневних борби на западном ратишту је био тај да нису заузети ни Бијељина ни Мали Зворник, али су српске трупе прешле на тло Босне и утабориле се од села Попова до Босанске Раче. Са

позиционира, али је затражио знатно појачање, које се није могло обезбедити. Потпуковник Ивановић је дао најцеловитији одговор констатујући да турска војска није бројнија од српске, али да се она стално увећава, док српска непрестано опада. Морално стање у војсци је лоше, јер је преовладало уверење да се Србија сама бори против Царства, док се Срби у Турској не дижу на устанак. Ипак, положаји Тимочке и Моравске војске су снажни, те начелник Главног генералштаба сматра да се турска сила на том делу може одбити, што не важи за положаје Ибарске и Дринске војске. Ивановић се ограђује од прогнозирања сигурног успеха, јер је искуство показало да су и најјачи српски састави олако одступали у налету првих окршаја. Стога је готово немогуће очекивати да се Турци избаце са српског земљишта, за шта је потребан бој на отвореном пољу, а на то војска није спремна. Чекао се још одговор Черњајева, али је и он био сагласан са осталим командантима да снаге и морала нема довољно у војсци, због чега предлаже да се затражи примирје.³¹

По мишљењу војних стручњака постојале су само две могућности: или да Турци наставе да продиру из правца Тимока или да продиру у Србију моравском долином.³² У другом случају морала се скупити сва резерва и концентрисати код Алексинца и Делиграда. И у првом и у другом случају, план Черњајева је био следећи: да се брани до јесени, до снегова који ће, када ударе, нанети много веће недаће нападачу него Србима, који ће се бранити из ровова. Черњајев је гајио наде у одржање до зиме, па на пролеће да Русија припомогне притешњеној Србији! Са намером да купи време, затражио је примирје.³³

У међувремену је дошло до неколико снажних турских напада на српске положаје на Морави. Турска је 19. августа 1876. отпочела напад на алексиначке положаје, а сутрадан је напад проширила на целој линији, и са десне и са леве обале Мораве. „Наши су били изненађени турским нападима... Суповац је наскоро пао и наша се војска повукла ка Тешици, где се борила до 7 часова у вече. Наши губитци прилични – артиљерија се одликовала“, писало је у извештају.³⁴

војног и политичког гледишта, та офанзива није донела очекиване користи и допринела је слабењу свеукупног моралног стања и у војсци и у јавности.

31 *Записи*, III, 205, стр. 211.

32 П. Тодоровић, *Дневник једног добровољца*, стр. 6.

33 *Исто*, стр. 7.

34 *Исто*, стр. 11.

Једина извојевана победа у шестодневним исцрпљујућим борбама однета је 23. августа на Шуматовцу. Сутрадан, у пола три по подне, српска влада је упутила ноту представницима свих сила у Београду да 25. августа дођу у двор на састанак. „Друга помоћ нама треба, а на ту се Русија неће решити“, писао је Ристић крајем августа 1876. алутирајући на руско учешће у рату. У шест поподне сви конзули су били испред кнеза Милана, а са њиме и министар иностраних дела Јован Ристић.³⁵ Кнез им је саопштио да својим владама пренесу жељу владе Србије да се непријатељства прекину и да се са Портом успостави трајни мир. Нагласио је да су борбе за Шуматовац трајале шест дана без прекида и да нису донеле знатнију предност ниједној од зараћених страна, а војиште је постало права „касапница“. Престанак непријатељства треба да је општи, заправо да се односи и на Црну Гору, која му је била савезник у рату, истакао је кнез.³⁶ Кнез је завршио говор, а конзули су пожурили да пренесу својим владама његову изјаву.

Без помоћи Русије, која није послала новац и официре, кнезу се даље ратовање чинило немогућим. Међутим, августовски порази српске војске отрезнили су најтврдокорније антиратне заговорнике у Петрограду. И онда, када се већ није могла преокренути ствар на ратишту, нагли прилив руских добровољаца од краја августа месеца вратио је наду и веру у борбене редове. Генерал Черњајев се спремао да пређе у наступање.³⁷ Ристић се још увек надао да ће се створити прилика да се после стабилизације источног и јужног војишта крене у офанзиву на запад. Он је и после победе на Шуматовцу заговарао спајање двеју српских војски. „Стање јесте тешко, али није очајно“, тврдио је.³⁸

Уследио је неочекивани захтев Черњајева да кнез обустави започете преговоре о примирју, тврдећи да му позиције „никада нису биле боље“. Кнез је, између Ристића који је деловао посредно, изикола у корист наставка дејстава, те Черњајева који је то исто тражио отвореним путем, прихватио да обустави акцију конзула. Порта је својим

35 ДАС, ПО, к. 73, д. 303; АСАНУ, бр. 7940, Исписи из бечких архива, Вреде – Андрашију, Београд, 25. август 1876; ДАС, МИД-ПО, 1876, ф. 2, д. 2, пов. бр. 825.

36 Actenstücke aus den correspondenzen des Kais. und Kön. gemeinsamen Ministeriums des äussern über orientalische angelegenheiten, Wien, K. K. Hof- und staatsdruckerei, 1878, v.16 Mai 1873 Bis 31 Mai 1877, 379–380.

37 ДАС, МИД-ПО, 1876, ф. 2, д. 3, пов. бр. 873.

38 Исто, ф. 4, д. 7, пов. бр. 778, пов. бр. 801, пов. бр. 83, пов. бр. 970, пов. бр. 890, пов. бр. 893.

условљавањима томе умногоне допринела, наступивши веома бахато на предлоге великих сила о обустави ватре. Черњајев је почео куражити кнеза да ништа није изгубљено и да се победа још може издејствовати. Ободрио га је нагли прилив руских официра, који су пристизали у све већем броју, јер је царским манифестом добровољцима напокон одобрено да иду у Србију.³⁹ Широм Русије формиран су добровољачки одреди, који су уз музику и усклике испраћани на Балкан са железничких станица. Од краја августа до пред крај септембра масе не само војника већ и обичних људи, сељака, кренуле су пут Србије. Када се подигла огромна халабука око руских волонтера и њиховог покрета, цар је 28. септембра забранио формирање добровољачких одреда ради придруживања армији генерала Черњајева. Без обзира на то, српски министри тражили су од Московског словенског комитета још добровољаца.⁴⁰ Царев ађутант Кирејев писао је Черњајеву да добровољци који се пријављују и полазе за Србију нису војна лица, да је међу њима маса авантуриста и разних занесењака, те да општој ствари не могу да допринесу. *Српске новине* су, међутим, извештавале све најлепше о новопримљеним руским добровољцима, о помоћи у новцу који је руски народ сакупио и послао српској браћи у невољи, о кнегињи која је са осећањима најдубље захвалности отпорила писмо директору природњачког музеја у Москви који јој је послао копију иконе Пресвете Богородице која је помогла Александру Невском да се одбрани од напада Швеђана.⁴¹

39 Број руских добровољаца 1876. године процењује се на 2.645 по Черњајеву (у Моравској и осталим војскама), а по српским изворима 2.718, *Записи*, III, стр. 243. По извештајима Комитета за Србију је отправљено 4.303 добровољаца, а Аксаков каже да је маса остала у Румунији.

40 ОБТИ, Т. 1, стр. 316–319, 322, 376–380, 396, 398; *Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали*, т. 2: Друштвене и политичке везе 1804–1878, приредили М. Јовановић, Л. В. Кузмичева, А. Тимофејев, Е. Иванова, Београд–Москва, 2011, стр. 433–434, 443, 453, 456–457, 463–464.

41 *Српске новине*, бр. 231, 18/30. септембар 1876; Илустрација иконе Пресвете Богородице А. О. Адамова, гравура К. Крижановски. „Кругозор“, 1876, у: Каталог изложбе „Повратак генерала – 145. годишњица доласка руских добровољаца у Србију“.

Битке на Морави су настављене све до 11. септембра, када је на положајима на Бобовишту дошло до крвавог боја у коме су обе стране претрпеле губитке, те им је био неопходан предах.⁴²

У јеку борби, 5. септембра, у Београд стижу Московска знамења, која су церемонијално испраћена у Србију. Знамења којима је Димитрије Донски победио татарско-монголску војску на Куликовом пољу 1380. године предата су кнезу Милану, који је у писму захвалности написао: „Нека ово знамење буде залог вечне љубави између два братска народа, руског и српског. Свом руском народу, проникнутом благодарним мислима о помоћи својој (српској) браћи, обраћам се са осећањем дубоке захвалности“.⁴³ Кнезу је остало само да верује Черњајеву да ће Руси брзо доћи. Императоров син и наследник, царевих Александар, поручио је Черњајеву да подржава план о обједињавању свих добровољачких снага, ради вођења одсудне битке. Руски званичници на Неви су, међутим, и даље остали уздржани. Горчаков није пристао да му кнез у мисију пошаље митрополита ради прецизних договора. Канцелар је упутио изасланика у Беч да извиди тамошње расположење према евентуалном руско-турском рату. Русија је пре рата морала обезбедити неутралност Монархије, а она се није добијала лако и без цењкања. Черњајеву је руски војни представник у Цариграду јавио да треба издржати само још месец дана и Турци ће бити готови. А када су издржали још два месеца, пред саму Ђуниску

42 Најпре је 1. септембра Турска отпочела нови напад на Горњи Адровац. Ту је савладала српску војску, попаливши сва села до Јастрепца. Турски војници су 4. септембра похрлили да пређу леву обалу Мораве, јер им је циљ био да прекину везу између Алексинца и Делиграда. Развиле су се тешке борбе од Алексинца до Шиљевогца, а нарочито на Бобовишту, где се 11. септембра одсудна битка водила пуних дванаест сати, од јутра до мрака. У пресудном моменту, када је требало зауставити Турке да не продру у Србију Моравском долином, заблистали су својом храброшћу руски официри. Бугарски добровољци су први пут деловали као организована дружина у одреду капетана Р. Николова. Црногорски војвода и сенатор при српском штабу Машо Врбица се придружио одбрани са три стотине црногорских момака који су се одазвали његовом прогласу *Свим Црногорцима и Херцеговцима*. Одбрана је претрпела велике губитке код Адровца, када је погинуо и руски добровољац, пуковник Николај Николајевич Рајевски. Губитака је било и на Бобовишту (11. септембар), на Кревету (28–30. септембар) и, напokon, на Ђунису (23. октобар), С. Грујић, *нав. дело*, књ. 3, св. 5 (Продирање Турака долином Мораве), стр. 8, 12, 16, 18, 30–31, 53–58; П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови 1876–1878*.

43 *Записи*, III, стр. 175.

битку од њих је тражено да се још месец дана одрже „и ствар ће сигурно тријумфовати“.⁴⁴ У стварности није било тако и предсказања да ће Русија објавити рат Турској нису се обистинила.

Веровало се, ипак, да ће Србе Бог и Русија спасити. Поведен овим узлетом духа у критичном тренутку, Черњајев је на Делиграду, куда су знамења отправљена, спремио војску и прогласио Милана Обреновића за краља. Тај догађај је смишљен као начин да се покренута акција за постизање примирја обустави. Доиста, у томе се и успело.⁴⁵

После пораза на бојишту почетком септембра, кнез се кајао што победом на Шуматовцу 23. августа 1876, којом је осветлано српско оружје, није завршио даљу исцрпљујућу, ризичну и неправну борбу. После жилавог отпора на Бобовишту, Черњајев је кнезу послао свог помоћника Монтевердија да на сваки начин осујети примирје. Горчаков је преко Карцова поручио кнезу Милану да Черњајева разреши дужности ако му противуречи.⁴⁶ Тиме му је заправо поручио да се не нада у Русију да му пружи излаз из тешке ситуације.

Када Монтеверди није успео, Черњајев је смислио други план. У ноћи између 13. и 14. септембра позвао је начелника Санитета Владана Ђорђевића, који је служио код њега у штабу, и предао му писмо за кнеза. Доктору је рекао да мора кнеза да увери да је проглашење независности и проглас краљевине нужан корак како би руско јавно мњење што пре натерало званичнике да објаве рат Турској. „Лед је проломљен“, тврдио је Черњајев, „треба само прионути, па је све добијено... Кажите кнезу да не суди Русију по Карцову... реците му да ћемо се одржати до зиме“. А војска је његова брига, рекао је Черњајев, напоменувши да је већ разговарао са Хорватовићем и другим официрима. Пуковник Ђуро Хорватовић је идеју Черњајева

44 *Записи*, III, стр. 167. - Влада је још 31. маја 1876. донела одлуку да се митрополит упуту у Русију али предлог није прихваћен у Русији. Зато је поновила свој захтев 27. јула; *Исто*, 196. Циљ митрополитовог пута био је да постигне „наклоно помагање руске владе у питањима од опште користи по Србију“. У августу је јављено преко Карцова да нема потребе за митрополитовим доласком, којим се могу постићи контрарезултати – изазивање европског нерасположења према Русији; Д. Мекензи, *нав. дело*, стр. 298.

45 *Москва–Србија, Београд–Русија*. т. 2, стр. 461–463.

46 Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 828, оп. 1, д. 1463, л. 16; АСАНУ, бр. 7940, Исписи из бечких архива, Вреде – Андрашију, Београд, 24. август и 29. август 1876; ДАС, ПО, к. 29, д. 100-III, генерал Черњајев – главнокомандујућем кнезу Милану Обреновићу, 2/14. септембар, 5/17. септембар 1876, 6/18. септембар 1876, 10/22. септембар; С. Грујић, *нав. дело*, књ. 3, св. 5 (Продирање Турака долином Мораве), 35–37.

подржао, прихвативши понуду да он буде тај који ће пред построје-
ном војском прогласити нову српску краљевину.⁴⁷ Ђорђевић је 14.
септембра, у поподневним часовима, нашао кнеза на Бањичком брду.
Изненађен ненаданом посетом, забринуо се да ли је на Делиграду, у
Главном штабу, све у реду. Узео је у руке Черњајевљево писмо и на
лицу места га прочитао. Затим је склопио писмо и ставио га у џеп,
а Владана Ђорђевића упитао за новости у Делиграду. „Ама да је бр-
ком мрднуо, нит’ се намрштио, нит’ насмешио“, бележи изасланик.
Само му је захвалио на труду и позвао га да у осам увече буде у дво-
ру на вечери. На пријему у плавој сали старог двора кнез је полуша-
патом открио генераловом изасланику своје страхове. „Ама, какве су
то сад идеје код вас тамо у Делиграду? Зар мени није положај ионако
ужасно тежак, него хоћете да ми га учините немогућим којекаквим
пронунцијаментима“, завапио је. Када је Ђорђевић кренуо гласно да
објашњава кнезу, прекинуо га је: „Ћутите, хоћете да вас неко чује у
двору!“. Онда је у полугласу изложио своје гледиште које нам открива
савршено кнежево познавање ствари, како руске званичне политике
тако и европске дипломатије, која се сва ангажовала на утаначавању
примирја. Мана Черњајевљевог плана, нагласио је кнез, лежи у томе
што почива на једној погрешној претпоставци, да је снага руског јав-
ног мњења тако силна да може приморати цара да јој се покори. Сви
који тако мисле љуто се варају, продужио је кнез. Цар Александар и
његов канцелар остарили су управљајући огромним царством и њих
не може да превари никаква публицистика. Свака влада зна како се
прави јавно мњење и колико оно вреди, прокоментарисао је кнез и
категорички устврдио да би прихватањем предлога постигао кон-
траефекат јер би учинио незгоду Русији. Она би морала према њему
да заузме непријатељски став зато што би цео свет говорио како је
Русија наговорила Србију на тај провокаторски корак према Аустро-
Угарској. Могао је још говорити о опасностима које би Србији прети-
ле са севера, у случају да прихвати генералов „фантастични“ план,
услед споразума у Рахштату. Кнез је, дакле, био потпуно отржењен
од свих илузија и заблуда у погледу стања у земљи, али и европској
и руској политици према рату који је био у току.⁴⁸ Зато је решио да
истраје у започетим мировним преговорима који нису ишли нима-

47 П. Тодоровић, *Сећања на краља Милана*, стр. 147.

48 В. Ђорђевић, *На граници, Отаџбина* књ. V, 1880, стр. 84–105.

ло једноставно. Кнезу је руски цар послао отворену депешу у којој му саветује да што пре дође до примирја.⁴⁹

Изузетно велики проблем је настао када је Черњајев, не чекајући кнежев одговор, 16. септембра 1876. окупио војску на Делиграду и Милана Обреновића прогласио краљем. Предосећајући да се неће сложити, Черњајев је похитао да кнеза стави пред свршени чин. Организовао је у војсци проглашење Милана Обреновића за краља, чак и наново полагање заклетве његовом краљевском величанству. Топови на Делиграду су у част краљеву грмели целог дана. Када је Ђорђевић 16. септембра увече у девет сати ушао у Главни стан код Черњајева, који је био смештен у школској згради, затекао је велико славље којем су присуствовали српски официри, команданти, њих седамдесетак. Орило се на све стране „Живио краљ Милан!“. Ђорђевић је пришао генералу и предао му кнежево писмо. Овај га је отворио, прочитао га, намрштио се и кратко одвратио: „Није било могуће причекати. Не може се натраг, ствар је свршена“.⁵⁰

Кнез је био приморан да војсци саопшти да се не може примити краљевске титуле јер су томе противне све велике силе, па и Русија. Команданти, Хорватовић пре свих, који је у овоме имао највише учешћа после Черњајева, није се обзирао на кнежеву заповест. Он је све до Ђуниса кнеза титулисао пред војском краљевским звањем и није ни мислио да оповргава дело за које није имао владареву сагласност.⁵¹

Проглашење краљевине на Делиграду имало је контраефекат на владајуће расположење у дипломатији. Император је одмах телеграфисао аустријском цару да може рачунати на његову непоколебљивост у поштовању уговореног политичког правца, те да има

49 ДАС, МИД-ПО, 1876, ф. 2, д. 2, пов. бр. 825; РОНБС, Преписка IX, 6891/57, Р 1.012, писмо бр. 10, М. Протић – Ј. Ристићу.

50 У телеграму Черњајеву од 3/15. септембра 1876. кнез је, између осталог, наложио генералу „да покрет о коме је реч настанете задржати док Вам не стигне моје писмо“; Факсимил телеграма објављен у каталогу изложбе „Повратак генерала – 145. годишњица доласка руских добровољаца у Србију“.

51 *Записи*, III, стр. 219; *Ратни дневник једног другокласца (вођен од 10. Јула до 22. Октобра 1876. год.)*, Алексинац, 2021, приредио Зоран Стевановић, стр. 59, 66. - Очевидац, учитељ, који је мобилисан у Крушевачкој бригади другог позива, записао је 4/16. септембра 1876: „Данашњи је дан, може се рећи, – најзнатнији дан у нашој војсци; свуда се по ланцу хори: 'Живио'. Глас 'Живио' – најпре је с десног нашег крила од Вукање отпочет, па свуд до свршетка позиције прихвантан и понављан! Заклетва се на верност краљу данас положи. Топови из Делиграда само грме. Одушевљење у војсци највише влада.“

и воље и снаге да спречи планове генерала Черњајева и српске владе. Карцову је речено да саветује кнеза да у одговору буде обазрив према војсци, да јој захвали на поверењу, али да јој стави до знања да таква мера не може имати снаге без сагласности других држава. Српска влада је одлучно изјавила да не прихвата неблаговремене и у датим политичким околностима штетне манифестације од 16. септембра, које се нису прошириле изван Делиграда, где им је био епицентар. И поред тога, сва дипломатија је с подозрењем гледала на Србију. Новиков је тврдио да је манифестација на Делиграду заправо „атентат на интересе и политику Аустро-Угарске“, а на Балплацу се сматрало да је влада сама удесила читав случај будући да су биле уплетене личности од кнежевог поверења. Андраши је поручио Ристићу да Монархија проглашење Србије за краљевину неће признавати.⁵² На Балплацу нису били задовољни кнежевим умирујућим одговором и пруженим објашњењима. Тамо су се шириле гласине да се у Жичи спрема крунисање српског краља. Бурна је била и реакција британског конзула.⁵³

Европска дипломатија је поново покренула посредовање у корист мира. Али, кнез Милан се опет приклонио Черњајеву и Ристићу. После саветовања са министрима, пре него што је усвојен закључак да су сви Портини мировни захтеви Србији неприхватљиви, стигао је поверљиви извештај руског војног агента из Цариграда да ће за Србе „бити добро ако могу барем још месец дана издржати“. Одлука да се мора наставити борба и издржати бар још месец дана једногласно је прихваћена, а понижавајући услови примирја су одбијени. Инспекцијом српских положаја с обе стране Мораве, министар Т. Николић је 23. септембра утврдио да је расположење војске добро,

52 Милан Обреновић – генералу Черњајеву, 22. септембар/4. октобар 1876, у: *Рускиј Архивъ*, I, Москва, 1914, 57. - Кнез Милан је молио Черњајева за разумавање јер Србија не сме да изазове незадовољство целе Европе. Черњајев у писму својој супрузи пише како га је кнез молио да одустане од намере да га са војском прогласи за краља, али да је он то учинио упркос кнежевом противљењу. РГВИА, Ф. 726, оп. 1, д. 90, л. 16; ДАС, МИД-ПО, 1876, ф. 2, д. 3, пов. бр. 940, пов. бр. 946, пов. бр. 960, пов. бр. 972, пов.бр. 973; АСАНУ, бр. 7940, Исписи из бечких архива, Андраши – Вредеу, Беч, 26. и 29. септембар 1876.

53 АСАНУ, бр. 7940, Исписи из бечких архива, Вреде – Андрашију, Београд, 3. октобар 1876; АС, МИД-ПО, 1876, ф. 2, д. 3, пов. бр. 996; Исто, ф. 2, д. 4, пов. 1004, пов. бр. 1005; ГАРФ, ф. 828, оп. 1, д. 1463, л. 17; ДАС, ПО, к. 29, д. 100 а, б, в, г, д; *Дипломатско представништво Србије у Бечу*, том I, 349–357; В. П. Мещерский, „Правда о Србији“, *Русские о Србији и Сербии*, Санкт-Петербург, 2006, подготавка и коментари А. А. Силкин, А. Л. Шемякин, стр. 149–152.

да је снабдевена храном, али је у врло лошем оделу пред наступајућу зиму. Кнез је наредио Јовану Ристићу да опозове прихваћено посредовање сила, што је он 26. септембра учинио.⁵⁴

За промену снага на терену већ је било доцкан. Скоро цео септембар и прве две декаде октобра протекли су без икакве промене позиција на бојишту. Дани су пролазили у ситним чаркама. За то време велике силе су преговарале са Портом, траћећи време и ишчекујући тотални пораз Србије. Одуговлачење до краја октобра месеца допринело је коначном поразу Србије. Потајно, силе су дале времена Турској да дефинитивно на бојном пољу победи Србију којој се, са становишта изгубљеног рата, могу диктирати услови мира. Рат је фактички био изгубљен још 1. септембра после пораза на Адровцу. Следовало му је повлачење војске под Алимпићем са турског земљишта у Босни на српску страну реке Дрине 8. септембра, а потом напад Турака на Мали Зворник и опасност да непријатељ продре преко Дрине дубље на српско тло.⁵⁵

Тада су морал и борбени дух војске потпуно посрнули. Догађај на Делиграду јесте изазвао контраефекат у процесу посредовања сила и уздржаности Русије према Србији, али је истовремено спасао војску од потпуног расула, освестивши макар делимично у њој значај заклетве кнезу и отаџбини. Расписи и наредбе нису више давали никаквих резултата. Од 16. до 18. септембра кнез и влада су доносили врло контрадикторне мере. С једне стране су тражили од Русије живље ангажовање на постизању примирја, а са друге су правили спискове хитних потреба које су упутили Словенском комитету у Петрограду. Потребовано је петнаест хиљада добровољаца, још официра, новац, три милиона дуката и што више козака с коњима и оружјем, још муниције и оружја.⁵⁶

Черњајев је остао при ставу да се хитно мора обезбедити помоћ у људству и новцу од *народне* Русије и да зато *званична* страна у Петрограду треба да обезбеди барем шестонедељно примирје. Турцима је месец дана без престанка стизало појачање, док га је Србија

54 ДАС, МИД-ПО, 1876, ф. 2, д. 2, пов. бр. 839, пов. бр. 856; АС, ПО, к. 73, д. 303; Исто, к. 29, д. 100, Т. Николић – кнезу Милану, 11/23. септембар 1876. и генерал Черњајев – кнезу Милану, 13/25. септембар 1876; *Зануси*, III, 220–224; Ј. Ристић, *Дипломатска историја*, св. 1, стр. 144–145.

55 Actenstückausdencorrespondenzen des Kais. und Kön. gemeinsamen Ministeriums des äussernüberorientalischeangelegenheiten, Wien, K. K. Hof- und staatsdruckerei, 1878, v.16 Mai 1873 Bis 31 Mai 1877, 458.

56 *Зануси*, III, стр. 218.

само из Русије могла добавити. Черњајев је хтео да иде лично у Русију и да за две недеље прибави помоћ.⁵⁷

Све до Ђуниса Черњајев није попуштао, верујући да може успети да продужи рат до зиме. Жртве таквог плана су биле огромне. Два дана пре пораза на Ђунису Черњајев је писао Аксакову да ће засигурно однети победу, што ће спасити Русију од уласка у рат. После пораза на Ђунису, када је турској војсци пут у срце Србије постао отворен, Ристић је на Черњајевљево алармантно тражење примирја писао Протићу у Петроград тврдећи да ће Турци за десет дана бити у Београду ако одмах не дође до примирја. Русија је 30. октобра 1876. поставила ултиматум Порти да у року од четрдесет и осам сати омогући шестонедељно примирје или ће цар опозвати Игњатијева и прекинути дипломатске односе са Турском. Отвореном ратном претњом Порти Русија је спасила Србију пропасти. Првог дана новембра 1876. на снагу је ступило двомесечно примирје.⁵⁸

Гола и боса српска војска пружала је отпор од 19. до 29. октобра, по киши и хладном времену у танким блузама и у поцепаним опанцима. Било је ужаса и страха на свим позицијама, о којима нескривено пишу само појединци; „свега довољно, само куражи не“, бележи извор са линије одбране Крушевца, који је остао пуст јер је цео евакуисан. Преко хиљаду мртвих и дупло више рањених било је само у последња три дана борбених дејстава, до пораза на Ђунису. Повлачење у Ражањ, а потом у Параћин 30. октобра и 1. новембра извршено је под дејством лажних вести да су сви Срби побегли с бојног поља а да су сви Руси изгинули.

Кнез је у пратњи Черњајева најпре стигао у Ражањ. Дочекао га је фронт од два батаљона руских добровољаца, јер су се остали већ повукли ка Ђуприји и Параћину. Кнез је прегледао положаје на Делиграду 1. новембра, након Ђуниске битке. Видео је да спаса нема. Онда се окренуо натраг, преко Ражња за Параћин. Док је 2. новембра био на путу за Београд, стигла му је депеша од Игњатијева да је шестонедељно примирје ступило на снагу 1. новембра. Руски ултиматум Порти довео је до обуставе ватре, мада су Турци ушли у небрањени Алексинац и опустошили га. Званичне новине јављале су

57 *Записи*, III, стр. 222–223.

58 ГАРФ, ф. 828, оп. 1, д. 1643, л. 168–169, Горчаков – Карцово о ултиматуму Русије; *Россия и национально-освободительная борьба на Балканах*, стр. 180–181; *Дневник генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1876–1878*, стр. 145–148; НИОР РГБ, ф. 126, к.7, А. А. Киреев, *Дневник 1876–1878*, л. 20.

да се кнез вратио у престоницу, али ниједном речи није поменуто пораз. Тек је 3. новембра јављено о двомесечној обустави непријатељства и ултиматуму руског цара.⁵⁹

Незрелост младог кнеза и неприпремљеност за сложеност ситуације и одговорне одлуке биле су више него очите. Његову несигурност додатно су увећале тешке међународне и унутрашње околности, јер су јавно показале да је његова улога маргинална како у земљи тако и изван ње. Ово је било време највеће кнежеве немоћи на престолу, када је било тешко и помислити да је ишта од њега зависило. Милан Обреновић је био само један титуларни владар без власти.

Вести које су из Србије стизале у Русију биле су све једна гора од друге – тврдило се да је српска интелигенција желела рат са Турском, док је народ сасвим индиферентан према идеји ослобођења подјармљене браће те стога не жели више да ратује. Даље, на сва звона се виче како Србија има свега 6.000 регуларних војника. То што је са мало регуларне војске и још мање руских добровољаца успела да четири месеца одолева сили од 80.000 до 100.000 турских војника није у тренутку пораза и оптужби значило ништа! Изасланик српске владе у Русији Милосав Протић срећно је, али касно завршио своју мисију везану за зајам и провоз оружја.⁶⁰

59 *Српске новине*, бр. 234, 21. октобар/2. новембар 1876. и бр. 235, 22. октобар/3. новембар 1876; Руски ултиматум објављен у бр. 243, 2/14. новембар 1876.

60 *Записи*, III, стр. 209–210. - Тек је у току августа дошло до ратификације уговора закљученог између међународне трговачке банке у Петрограду и Волшко-Камске трговачке банке, с једне стране, и опуномоћеника кнеза и владе Милосава Протића, с друге стране. Када је Протић изашао пред Горчакова са предлогом да Србији помогне у новцу и оружју, овај је понављао: „Не желим изаћи из неутралности, никакви новци не долазе у обзир“. НИОР РГБ, ф. 126, к. 6, А. А. Киреев, *Дневник 1869–1876*, лл. 126–127. На овом уговору Протић је радио више од два месеца. Отплата на 23 године, по 300.000 кредитних рубаља годишње, на име отплате главнице и камате. Тек када се заврши папирологија у Петрограду, банке ће Протићу издати аванс од једног милиона рубаља. Србија је поверила банкама да, за услугу коју јој чине, продају обвезнице српског зајма, како би повратиле дата средства за предзајам (аванс). Зајам се извршавао постепено, те је од уговорених четири милиона рубаља до краја рата Србији исплаћено 2.130.000 рубаља. П. Милосављевић, „Припреме Србије за рат са Турском 1876“, *Balkanica X* (1978), стр. 135–138.

Простора за излазак Русије из строге неутралности је ипак било. Словенски комитети су интензивирали све своје активности и прикупили значајна средства за устанике у Босни и Херцеговини, за избеглице, Бугаре.⁶¹ Почетком јуна 1876. у акцију се дала и сама императорица.⁶² Године 1876. у Србију је упућено из Русије 115 лекара и више од две стотине сестара, студената медицине и другог болничког особља. За медицинску помоћ Србији и Црној Гори било је прикупљено седам стотина хиљада рубаља. Послато је више од стотину тона болничке опреме.⁶³ Оружје, пак, до краја Првог рата није стигло, јер га је зауставила Румунија на својој територији, услед прокламоване неутралности.⁶⁴ Неодлучно деловање Русије њеним противницима је давало простора да се удружују и да раде на сузбијању њеног утицаја. Закасна руска помоћ у оружју, новцу и официрима ипак је само једна страна медаље која се односи на овај бременисти историјски догађај. Признање српских званичника, као и јавности руским херојима не може се порећи.

Гледано кроз призму мисије генерала Никитина из децембра 1876. и јануара 1877. године, после блиског сусрета Срба и руских добровољаца, остали су само неразумевање, оптужбе и неповерење. Али, ако погледамо изблиза, схватићемо да такав закључак не може опстати.⁶⁵

У Србији је после примирја, које је ступило на снагу 1. новембра 1876, завладало не мање тешко време од оног ратног. Голи, боси, гладни, руски ратници преплавили су Београд и Смедерево. Изгре-

61 НИОР РГБ, ф. 126, к.6, А. А. Киреев, *Дневник 1869–1876*, лл. 111–115; *Дневник генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1876–1878*, Москва, 2009, стр. 86–90.

62 НИОР РГБ, ф. 126, к.6, А. А. Киреев, *Дневник 1869–1876*, лл. 124. С. Магдаленић, *Слике из наших ратова са Турцима и Бугарима*, књ. 1: Први рат с Турцима, Београд, 1888, стр. 81–88.

63 Л. И. Нарочницкая, *Россия и национально-освободительное движение на Балканах. 1875–1878. К столетию русско-турецкой войны 1877–1878 гг*, Москва, 1979, стр. 105–107; Записка по III отделению о проходах в Петербурге санитарного отряда и добровольцев, уезжающих в Сербию, 1 сентября 1876, *Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах*, Т. 1, Москва, 1961, стр. 373.

64 ОБТИ, 1, 244, 260, 275–276, 283, 289–290; С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России*, стр. 297.

65 С. Рајић, „Мисија генерала Никитина у Србији 1876/1877. године“, *Пирот од турске касабе до модерног града. Преко Берлина и Версаја*, зборник радова, Пирот, 2018.

ди су били свакодневни. Српска влада се нашла у расулу, државне благајне биле су празне. Говорило се да су угрожени кнежев положај, чак и живот.⁶⁶

Кнез је, напротив, стоички подносио недаће које су га снашле. Примео је Черњајева 11. новембра у аудијенцију, на којој је Матија Бан у име четрдесет и осам књижевника, уметника, угледних професора прочитао слово сачињено у знак признања за жртве руског генерала и његових бораца. Генерал је одговорио страсно, нагласивши да се усамљени српски народ борио сам против турске силе са три континента и да би исход био другачији да је Русија благовремено реаговала.⁶⁷ Официри, српски и руски, приредили су генералу ручак у Београду, у гостионици код „Краља“. Министар спољних послова одржао је том приликом говор који је од изузетног значаја за разумевање места и улоге руских добровољаца у очајничком настојању Србије да се ратним сукобом отресе мрског турског господарства. Има ситуација када се народ, без обзира на снагу, мора одважити и поћи за својом дужношћу, заборављајућу угодности и благостања, нагласио је том приликом Јован Ристић. Европска дипломатија била је неспособна да стане на пут вековним страхотама Срба у Босни и Херцеговини, вели он. А Османско царство опасало је Србију дивљим хордама и ланцима од Тимока до ушћа Дрине. Србија је дошла у позицију да мора да покуша или да пробије тај гвоздени ланац, па да и својој покороној браћи притекне у помоћ, или да с њима постане жртва, оставивши славан спомен народа који је љубио слободу више него свој живот. Тако се изродио крвави рат у којем су се две мале кнежевине бориле против једне царевине. У једној неравноправној борби засијало је херојство иако су пале велике жртве. Али жртве нису залуд пале, „заједница са нашом старијом браћом руском крвљу је запечаћена“, нагласио је говорник у тренутку када је руски цар одбио да га као кнежевог министра прими у аудијенцију. Он је нагласио да је за малени српски народ било важно да учврсти заједницу са племенитим, великодушним руским народом који броји осамдесет милиона душа, па је још пожелео да тробојнице два народа заједничком радњом донесу и срећније резултате. Непријатељи се смеју српским

66 ГАРФ, Ф. 109 с/а, III Отделение Собственной Его Императорского Величества канцелярии . Секретный архив, оп. 4А, д. 449, 1–3.

67 Све исто Черњајев је изнео и императору у меморандуму о српско-турском рату и његовом исходу, датиран 17/29. новембра 1876, у: Д. Мекензи, *нав. дело*, стр. 294–302.

постигнућима, зато што их не разумеју, устврдио је Ристић, док су узвишени духови, који не тргују пропалим турским папирима, задивљени напорима Србије која се борила за начела слободе и човечности. Тако се српски народ уврстио у оне народе који се боре за цивилизацију и напредак. Трошна је турска зграда, само један удар са мало већом снагом и она је готова, наглашавао је министар не кријући да он ту већу снагу види у оном царству где „сунце не залази“. Крв на плодним пољима Мораве и Тимока неће бити узалудна, јер ће из ње нићи „коначна слобода наша“. И ко год познаје виталност српског народа знаће да ће се Србија поново подићи. „Ми не очајавамо уз оне добре пријатеље који су нам послали у помоћ тако врсне вође који су нам дали славног команданта ... коме и непријатељ завиди на енергији и дејатељности, који је дошао први из средине великог народа руског, поткрепио наше поуздање у свети и велики предузетак наш. Живио наш славни војвода, генерал Черњајев, живили храбри официри, који су његовим стопама пошли, живила наша војска која четири месеца одолева сили и навали варвара“, завршио је Ристић свој одговор у кнежево име на здравицу Черњајева.⁶⁸

Черњајев је једва изгладио односе са императором, који му је тек 1880. године одобрио да за своје заслуге понесе Таковски крст о врату и Споменицу за ратове 1876, 1877. и 1878. године.⁶⁹ Сећања на њега и његове храбре руске саборце остала су у српском народу до данас. У 21. веку, опхрваном бројним глобалним проблемима који значајно погађају интересе српског народа, историјским усудом на novo примораног да се бори за своја права, правду и начела човечности, догађај од пре сточетрдесетпет година добија посебно значење и тежину.

68 *Српске новине*, бр. 241, 30. новембар/12. децембар 1876. и бр. 246, 5/17. новембар 1876.

69 Указ Милана Обреновића о одликовања М. Г. Черњајева од 30. септембра/12. октобра 1878. и Царски указ из 1880. године, на изложби „Повратак генерала – 145. годишњица доласка руских добровољаца у Србију“, Крушевац, 2021.

ПРОФ. Д.И.Н. СУЗАНА РАЈИЋ
Филозофски факултет, Универзитет в Белграде
srajic@f.bg.ac.rs

„РУССКИЕ КРЕСТОНОСЦЫ“ В СЕРБИИ В 1876 ГОДУ – ЕДИНСТВЕННАЯ НАДЕЖДА НА СПАСЕНИЕ

Ключевые слова: Сербия, Россия, русские добровольцы, князь Милан Обренович, сербская армия, Йован Ристич, дипломатия, русский царь

Резюме: Княжество Сербия объявило войну Османской империи в 1876 году, хотя оно было абсолютно не готово ни в военном, ни в финансовом отношении. Разрываясь между историческим обязательством реагировать и защищать своих бесправных братьев под властью Османской империи и тем фактом, что вся дипломатия, и особенно российские официальные лица, советовали ему сохранять мир, Княжество Сербия оказалось в агонии. Решение о начале войны о начале войны созревало почти год. Моральная и материальная помощь русского народа в борьбе за справедливость, гуманность и свободу имела огромное значение, учитывая, что противник был гораздо сильнее. Однако основной действующей силой в Первой сербско-турецкой войне были русские офицеры во главе с генералом Михаилом Григорьевичем Черняевым, а также другими добровольцами, прибывшими в Сербию летом и осенью 1876 г., понимая величие жертвы в схватке, превосходившей человеческие силы. Сербский политик в тяжелые минуты после поражения утверждал, что жертвы пали не напрасно, потому что „общность с нашими старшими братьями была укреплена кровью“.